

واکاوی علل آزمون الهی از منظر نهج البلاغه

زهرا خدابنده امیری^۱

چکیده

آزمون الهی همواره یکی از مباحث بنیادین در کلام اسلامی بوده و فهم چرایی و چگونگی آن‌ها، ذهن اندیشمندان دینی را به خود مشغول داشته است. برای تحقق آزمون الهی باید انسان‌ها در شرایطی قرار بگیرند تا با افعال اختیاری خود به کمال برسند. بر اساس یافته‌های تحقیق، آزمون الهی در زندگی انسان امری فراگیر و مستمر است که به علل گوناگونی انجام می‌شود. این مقاله تلاش می‌کند نشان دهد که آزمون الهی تنها سنجشی برای ارزیابی نیکوترین عمل و تمایز میان مطیعان و عاصیان نیست، بلکه زمینه‌ساز فضل، عفو و رحمت الهی و وصول به بهشت نیز است. همچنین آزمون الهی ابزاری حکیمانه برای پالایش درونی انسان به واسطه رهایی از تکبر، تقویت روحیه شکر و صبر، فراهم آوردن زمینه خلوص نیت و تمهید راهی برای بازگشت به درگاه الهی از مسیر توبه است این پژوهش با هدف واکاوی ابزارهای آزمون الهی از منظر امیرالمؤمنین علی (ع)، با روش توصیفی - تحلیلی به تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: آزمون الهی، علت، نهج البلاغه، واکاوی.

^۱. سطح دو، مدرسه علمیه الغدير، amiri.72233@gmail.com

مقدمه

انسان‌ها در مسیر زندگی با شرایط گوناگونی مواجه می‌شوند که هر یک از آن‌ها می‌تواند آزمونی برای ارزیابی میزان ایمان، تقوا و اخلاص آنان باشد. این آزمون‌ها به‌عنوان سنتی حتمی به علل مختلفی همچون ارزیابی نیکوترین عمل، تمایز میان مطیعان و عاصیان، گشایش فضل، عفو رحمت الهی، وصول به بهشت، و اهداف تربیتی همچون رهایی از تکبر، خلوص نیت، تقویت روحیه شکر و صبر و توبه ظاهر می‌شوند و هر یک نقشی اساسی در رشد و تکامل انسان دارند. امام علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، به تفصیل علل گوناگون آزمون الهی را مورد بررسی قرار داده‌اند. بررسی علل آزمون‌های الهی در نهج‌البلاغه می‌تواند به درک عمیق‌تر فلسفه این سنت الهی کمک کند. بر همین اساس، پژوهش حاضر به دنبال تحلیل علل آزمون‌های الهی از منظر نهج‌البلاغه است.

پژوهش‌هایی پیرامون این موضوع توسط سایرین انجام شده است، به‌عنوان نمونه الهام پشوتن در پایان‌نامه خود با عنوان «فلسفه آزمایش و ابتلا از دیدگاه امام علی (ع)» به انواع آزمایش‌های الهی و فلسفه آنها در سخنان حضرت از کتب غررالحکم، نهج‌البلاغه و سایر سخنان حضرت پرداخته است. میثم همتیان در پایان‌نامه خود با عنوان «ابتلا و امتحان الهی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه» به وسایل، اهداف، نتایج و راهکارهای پیروزی در آزمون‌های الهی از منظر قرآن و نهج‌البلاغه پرداخته است. محمد اسماعیل‌زاده در پایان‌نامه خود با عنوان «آزمایش الهی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه» به دیدگاه کلی حضرت درباره آزمایش الهی، وسایل، اهداف و نتایج آن پرداخته است. بهرام کرم‌رازی در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی نقش و جایگاه آزمایش‌های الهی در تربیت انسان بر مبنای قرآن و نهج‌البلاغه» نیز به کارکردهای تربیتی آزمون الهی بر مبنای قرآن و نهج‌البلاغه پرداخته است. اما کمتر تحقیقی به طور جامع علل آزمون‌های الهی را بر اساس نهج‌البلاغه بررسی کرده است. بیشتر مطالعات پیشین به تبیین آزمون‌های الهی در قرآن کریم یا از دیدگاه متکلمان و فلاسفه اسلامی پرداخته‌اند، اما این تحقیق تلاش دارد تا با تمرکز بر نهج‌البلاغه، ابعاد جدیدی از این مفهوم را آشکار سازد.

ضرورت پرداختن به این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که درک صحیح علل آزمون‌های الهی می‌تواند تأثیر بسزایی در فهم رابطه انسان با خداوند، تفسیر وقایع زندگی، نگرش انسان نسبت به زندگی و جهت‌دهی به کنش‌های فردی و اجتماعی ایفا کند. در جهان معاصر، با پیچیده‌تر شدن شرایط زیست انسانی و افزایش بحران‌های فردی و اجتماعی، نیاز به تبیین حکمت‌ها و اهداف آزمون‌های الهی بیش‌ازپیش احساس می‌شود. بسیاری از پرسش‌های انسان امروزی درباره چرایی وقوع رنج‌ها و دشواری‌ها، در قالب علل سنت آزمون الهی قابل تحلیل است. از سوی دیگر، باتوجه‌به جایگاه نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی

از منابع اصیل کلام علوی، و بررسی اختصاصی این موضوع از منظر امام علی علیه السلام می‌تواند زوایای تازه‌ای از فلسفه ابتلا را روشن سازد؛ زوایایی که صرفاً در چارچوب منطق عقلانی - تربیتی نهج‌البلاغه قابل کشف است. از این رو، پرداختن به این موضوع، نه تنها از منظر معرفتی ضروری است، بلکه از نظر کاربردی نیز می‌تواند در تقویت بن‌مایه‌های صبر، توکل، ایمان و معنویت در جامعه دینی نقش‌آفرین باشد.

پژوهش حاضر به این پرسش اصلی می‌پردازد که علل آزمون الهی از منظر نهج‌البلاغه کدام‌اند؟ هدف این تحقیق، بررسی علل آزمون‌های الهی بر اساس نهج‌البلاغه است. این پژوهش تلاش دارد تا با ارائه تحلیلی علمی و جامع، درک روشن‌تری از این سنت جامع و فراگیر ارائه کند.

۱- مفهوم‌شناسی

برای بررسی این مقاله نیاز است که مفهوم واژگان زیر مورد بررسی قرار بگیرد.

۱-۱- علل

علل جمع واژه علت به معنای سبب و انگیزه است.^۱

۱-۲- نهج‌البلاغه

نهج‌البلاغه کتابی است که تعدادی از خطبه‌ها، نامه‌ها و جملات کوتاه امام علی (ع) در دوران خلافتش را در بر دارد.^۲ سید رضی نهج‌البلاغه را در سال ۴۰۰ ق جمع‌آوری کرده است.^۳

۱-۳- واکاوی

واکاوی از ترکیب وا + کاوی تشکیل شده است. وا که پیش از فعل آید به معنای باز، تجدید و دوبارگی است، همچنین به جهت تأکید می‌آید.^۴ کاویدن به معنای جستجو کردن، تفحص کردن و بحث کردن است.^۵

^۱ . معین، فرهنگ معین یک جلدی، ص ۸۵۳.

^۲ . مصطفوی، معرفی نهج‌البلاغه، ص ۲۳.

^۳ . سید رضی، نهج‌البلاغه، ص ۵۵۹.

^۴ . معین، فرهنگ معین یک جلدی، ص ۱۵۷۸.

^۵ . همان، ص ۱۰۳۷.

۲- آزمون الهی

آزمون اسم مصدر از آزمودن به معنای آزمایش، امتحان، تجربه، حاصل تجربه است.^۱ آزمایش انسان یعنی نمودار کردن توانایی و ایستادگی او در سختی و خوشی و اینکه در برابر مال و مقام و تندرستی و فراقی خواسته‌ها و یا خواری و ناداری و بیماری و بیچارگی چگونه ظاهر خواهد شد؟ خداوند مؤمنان را تمرین داده یا سختی و مشقت را بر آنان تحمیل می‌کند تا با این امتحان الهی، قلب‌هایشان به تقوا متخلّق گردد. در مقام ادعا هر کس می‌تواند خود را برترین مؤمن، بالاترین مجاهد و فداکارترین انسان معرفی کند، اما باید وزن و ارزش این ادعاها از طریق آزمون روشن شود.^۲

۲-۱- آزمون الهی و جایگاه آن در مبانی اندیشمندان اسلامی

شهید مطهری در این زمینه می‌نویسد: خداوند که به وسیله بلا یا و شداید امتحان می‌کند به معنای این است که به وسیله این‌ها کسی را به کمالی که لایق آن است می‌رساند. فلسفه شداید و بلا یا فقط سنجش وزن و درجه و کمیت نیست. زیاد کردن وزن و بالابردن درجه و افزایش دادن به کمیت است، امتحان نمی‌کند که وزن واقعی و حد و درجه معنوی و اندازه شخصیت کسی معلوم شود، امتحان می‌کند؛ یعنی در معرض بلا یا و شداید قرار می‌دهد که بر وزن واقعی و درجه معنوی و حد شخصیت آن بنده افزوده شود.^۳

امام خمینی (ره) این‌گونه بیان می‌کنند: بالجمله هر چه حق جل جلاله به آن بندگان خود را امتحان فرماید، بلا و ابتلا است چه از قبیل امراض و اسقام و فقر و ذلت و ادبار دنیا باشد یا مقابلات آن‌ها که بسا باشد که انسان به کثرت جاه و اقتدار و مال و منال و ریاست و عزت و عظمت امتحان شود.^۴

علامه جعفری فرمودند: همان‌گونه که زرگر با ذوب کردن طلای مخلوط حقیقت و عیار آن را باز می‌کند و آن را تصفیه می‌نماید و طلای خالص آن را درمی‌آورد و خداوند نیز به منظور قراردادن در مجرای حوادث و باز شدن سطوح نفس آدمی در این دنیا و تصفیه نمودن آن، انسان‌ها را آزمایش می‌کند.^۵

۱. معین، فرهنگ معین یک جلدی، ص ۳۷.

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۶، ص ۲۱۹.

۳. مطهری، بیست گفتار، ص ۲۰۹.

۴. خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۲۰۴.

۵. جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۵۱-۱۵۰.

۲-۲- آزمون الهی از منظر نهج البلاغه

امام علیه السلام در کلامی نورانی به طریقه آزمایش شخصیت انسان‌ها این‌گونه اشاره می‌کنند: «در دگرگونی روزگار گوهر شخصیت مردان شناخته می‌شود»^۱. بسیار می‌شود که ظاهر و باطن افراد مختلف است؛ ظاهری آراسته دارند در حالی که درون، آلوده است. چگونه می‌توان به این تفاوت‌ها پی برد و درون اشخاص را کشف کرد؟ بهترین راه همان است که مولا در کلام بالا فرموده است. هنگامی صفحات اجتماع زیور می‌گردد اینجاست که افراد باطن خود را که در حال عادی نشان نمی‌دادند آشکار می‌سازند. به تعبیر دیگر بهترین راه برای شناخت حقیقت و باطن انسان‌ها، حالاتی است که از خود در دگرگونی‌های اجتماعی بروز می‌دهند؛ دگرگونی احوال مفهوم جامعی است که هرگونه دگرگونی زندگی را شامل می‌شود: رسیدن به مال و ثروت یا فقر، پیدا کردن مقام یا سقوط از آن، بهبودی و تندرستی یا بیماری، فراهم آمدن اسباب شادی یا مصائب و حوادث دردناک اینها و مانند اینها بوته‌های امتحانی هستند که انسان‌ها در آن آزموده می‌شوند.^۲

در نهج البلاغه از واژگان ابتلا، فتنه، اختبار، تمحیص، امتحان و مشتقات آنها به معنای آزمون الهی استفاده شده است. ابتلا از ماده بَلَّأَ یَبْلُؤُا به معنای خبر گرفتن^۳ و در اصطلاح به معنای قراردادن انسان‌ها در بستر حوادث تکوینی و تشریعی برای رسیدن به کمال لایق است.^۴ فتنه به معنای آزمایش و امتحان است که به صورت‌های مختلف انجام می‌گیرد. وقتی طلا را در آتش می‌نهند و می‌گذارند تا خوبی و بدی و عیار آن مشخص گردد.^۵ اختبار به معنای علم به چیزی است، اما به نظر می‌رسد که این واژه تنها بر علم به ظاهر چیزی اطلاق نمی‌شود، بلکه به باطن آن اشاره دارد که تنها از طریق تجربه قابل درک است.^۶ تمحیص به معنای تطهیر، پاک‌شدن و عاری شدن از عیب^۷ و در اصطلاح به معنای آزمایش انسان

^۱. نهج البلاغه، ص ۴۸۱، حکمت ۲۱۷.

^۲. مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، ج ۱۳، ص ۶۶۶.

^۳. مصطفوی، التحقيق فی کلمات قران الکریم، ج ۹، ص ۲۳.

^۴. سبحانی تبریزی، دانشنامه کلام اسلامی، ج ۱، ص ۱۷.

^۵. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۳۷۱.

^۶. موسسه دائره المعارف الفقه الاسلامی، الموسوعه الفقهیه، ج ۷، ص ۲۶۰.

^۷. ابن منظور، لسان العرب، ج ۷، ص ۹۰.

آری هنگامی که درهای رحمت الهی بر اثر کثرت گناهان بسته شود، چاره‌ای جز بازگشت به درگاه او و گشودن درهای رحمت به وسیله استغفار و توبه حقیقی نیست، و جالب این که امام علیه السلام برای اثبات این مقصد از مناسب‌ترین آیه قرآن بهره گرفته و با آن استدلال می‌کند، آیه‌ای که از زبان نوح پیامبر علیه السلام، خطاب به امتش سخن می‌گوید و نشان می‌دهد خداوند غفار، توبه‌کنندگان را می‌پذیرد، باران‌های پر برکت برای آنها می‌فرستد و سرمایه‌های مادی و نیروی انسانی آنها را تقویت می‌کند، و وضع کشاورزی آنها را با آب‌های فراوان بهبود می‌بخشد. توبه تنها برای رسیدن به رفاه مادی دنیا نیست، بلکه هدف مهم‌تر آن، نجات در آخرت است؛ چرا که اگر مرگ بر توبه پیشی گیرد، راهی برای جبران نیست، و اگر توبه و اعمال صالح بر مرگ پیشی گیرند، کلید نجات در سرای دیگر در اختیار اوست. یکی از علل آفات و حوادث سخت زندگی، آلودگی به گناهان است، هنگامی که انسان‌ها با گناه، عدم شایستگی خود را اثبات کنند، قطع فیض الهی از آنها طبیعی است.^۱

نتایج وخیم گناهان روزی گریبان گنهکاران را می‌گیرد آنچه که تجارب و مشاهدات مستمر نشان می‌دهد، این است که هیچ عملی بدون عکس‌العمل، یا به اصطلاح دیگر: هیچ علتی بدون معلول و هیچ مقدمه لازم و کافی بدون صدور یک نتیجه نبوده است. نهایت امر این است که حکمت بالغه خداوندی برای هشدار و اخطار مردم، مقداری قابل توجه از عکس‌العمل‌ها را در همین دنیا به وجود می‌آورد، باشد که مردم از آن عبرت بگیرند. توبه و استغفار از گناهان، موجب فراوانی روزی و رحمت خداوندی بر مخلوقات می‌گردد همان‌گونه که گناهانی که موجب بروز بیماری‌ها و ناگواری‌ها می‌شود، معلول خشم و پرخاش شخصی خداوندی به بشر نیست همچنان فراوانی روزی و رحمت بر خلق در صورت توبه ناشی از آن نیست که توبه و استغفار برای خدا نفعی می‌رساند. یعنی چنان نیست که خداوند از گناهان مردم دچار نقص و ضرر و مشقت می‌گردد و برای انتقام‌جویی شخصی عوارض ناگوار گناهان را برای مردم می‌چشاند، و در صورت توبه و استغفار، برای خداوند منفعت شخصی می‌رسد و خوشش می‌آید و روزی مردم را فراوان و آنان را مورد رحمت خود قرار می‌دهد.^۲

۱. مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، ج ۵، ص ۵۹۱.

۲. جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ج ۲۴، ص ۱۳۳.

۴- تحلیل کارکردی علل آزمون الهی

در جایی از نهج البلاغه امام علیه السلام فرمودند: «هیچ یک از شما نگوید: خداوندا! به تو پناه می‌برم از امتحان شدن، زیرا هیچ کس نیست مگر این که امتحانی دارد، ولی کسی که می‌خواهد به خدا پناه ببرد از امتحانات گمراه کننده به خدا پناه برد^۱». در حقیقت امام علیه السلام در این گفتار حکمت آمیز خود به نکته مهمی اشاره می‌کند و آن عمومیت امتحان برای همه انسان‌ها و حتمی بودن آن در هر شرایط است. اصولاً دنیا دار امتحان، تکالیف و مسئولیت‌هاست و بشر برای تکامل آفریده شده و تکامل‌ها از مسیر امتحان‌ها می‌گذرد و بی امتحان راهی به سوی کمال نیست، بنابراین چنین دعایی مثل این است که انسان بگوید: خداوندا مرا به هیچ تکلیفی مکلف نکن. بدیهی است چنین دعایی دور از استجاب است. آزمون‌های الهی برای رساندن به کمال صورت می‌گیرد، مثل این که می‌دانیم فلان طلا ناخالصی دارد، آن را به کوره می‌بریم تا ناخالصی‌ها بسوزد و طلای خالص به دست آید.^۲

مفهوم آزمایش و امتحان در مورد خداوند با آزمایش‌های ما بسیار متفاوت است. آزمایش‌های ما برای شناخت بیشتر و رفع ابهام و جهل است، اما آزمایش الهی در واقع «پرورش و تربیت» است. این یک قانون کلی و سنت دائمی پروردگار است که برای شکوفا کردن استعدادهای نهفته (از قوه به فعل رساندن آنها) و در نتیجه، پرورش دادن بندگان، آنان را می‌آزماید. یعنی همان گونه که فولاد را برای استحکام بیشتر در کوره می‌گدازند تا به اصطلاح آب‌دیده شود، آدمی را نیز در کوره حوادث سخت پرورش می‌دهد تا مقاوم گردد. در واقع امتحان خدا به کار باغبانی پر تجربه شبیه است که دانه‌های مستعد را در سرزمین‌های آماده می‌پاشد، این دانه‌ها با استفاده از مواهب طبیعی شروع به نمو و رشد می‌کنند. تدریجاً با مشکلات می‌جنگند و با حوادث پیکار می‌نمایند در برابر طوفان‌های سخت، سرمای کشنده و گرمای سوزان ایستادگی به خرج می‌دهند تا شاخه گلی زیبا یا درختی تنومند و پر ثمر بار آید که بتواند به زندگی و حیات خود در برابر حوادث سخت ادامه دهد، و این است رمز آزمایش‌های الهی. امیرمؤمنان علی علیه السلام تعریف بسیار پر معنی در زمینه فلسفه امتحانات الهی دارد می‌فرماید: «اگر چه خداوند به روحیات بندگان از خودشان آگاه‌تر است ولی آنها را امتحان می‌کند تا کارهای خوب و بد که معیار پاداش و کیفر است از آنها ظاهر گردد^۳». یعنی صفات درونی انسان به تنهایی نمی‌تواند معیاری برای

^۱ . نهج البلاغه با ترجمه فارسی روان، ص ۷۵۳، حکمت ۹۳.

^۲ . مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، ج ۱۲، ص ۵۴۵.

^۳ . نهج البلاغه، ص ۴۵۹، حکمت ۹۳.

ثواب و عقاب گردد، مگر آن زمانی که در لابه‌لای اعمال انسان خودنمایی کند، خداوند بندگان را می‌آزماید تا آنچه در درون دارند در عمل آشکار کنند، استعدادها را از قوه به فعل برسانند و مستحق پاداش و کیفر او گردند. اگر آزمایش الهی نبود این استعدادها شکوفا نمی‌شد و میوه‌های اعمال بر شاخسار درخت وجود انسان نمایان نمی‌گشت و این است فلسفه آزمایش الهی در منطق اسلام.^۱

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با عنوان «واکاوی علل آزمون الهی از منظر نهج‌البلاغه» به بررسی یکی از مفاهیم اساسی در معارف اسلامی پرداخته است؛ مفهومی که در تفسیر حوادث دنیوی، شکل‌دهی به نگرش انسان نسبت به خداوند و نیز در فرایند تربیت دینی، جایگاه ویژه‌ای دارد. آزمون الهی همواره از جمله مباحث کلیدی در منابع دینی بوده و فهم دقیق فلسفه آن می‌تواند نقش بسزایی در ارتقای بینش ایمانی و معرفتی افراد ایفا نماید. از آنجایی که هیچ انسانی از آزمون الهی مستثنا نیست و شناخت علل آن موجب می‌شود که افراد با آگاهی و بصیرت بیشتری در مسیر زندگی گام بردارند و در برابر چالش‌ها استوار بمانند و نگرشی توحیدی به زندگانی داشته باشند. از این رو، پرداختن به این موضوع در پرتو سخنان امام علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، به‌عنوان یکی از منابع اصیل معارف اسلامی، ضرورتی انکارناپذیر دارد.

فرضیه اصلی تحقیق این است که آزمون الهی، فرایندی همه‌جانبه و مستمر است که به علل مختلفی انسان را در مسیر رشد و تعالی قرار می‌دهد. آزمون الهی در نگاه امام علی علیه‌السلام، دربردارنده اهدافی عمیق و چندلایه است که جنبه‌های تربیتی، ایمانی، اخلاقی و اجتماعی را شامل می‌شود. این فرضیه، در چارچوب تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار گرفته است.

نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل مضامین نهج‌البلاغه نشان داد که امام علی علیه‌السلام علل آزمون الهی را در هفت محور اساسی تبیین فرمودند: ارزیابی نیکوترین اعمال، تمایز مطیعان از عاصیان، گشایش فضل و عفو و رحمت الهی و وصول به بهشت، رهایی از تکبر، خالص شدن نیات و نفوس، تقویت روحیه شکر و صبر و فراهم‌آوردن زمینه توبه. همچنین، ایشان آزمون را در بستر دگرگونی‌های اجتماعی و فردی، عاملی برای ظهور حقیقت انسان‌ها دانسته و آن را جزئی جدایی‌ناپذیر از سنت الهی معرفی می‌کنند. تحلیل نهایی نشان می‌دهد که آزمون الهی نه نشانه خشم، بلکه جلوه‌ای از رحمت و حکمت خداوند در مسیر رشد و تکامل بندگان است. براین اساس، درک صحیح این سنت الهی می‌تواند به انسان مؤمن

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۶۰۲-۶۰۰.

کمک کند تا در زندگی خود، نگرشی توحیدی، استوار و هدفمند توأم با تسلیم، توکل و پایداری در برابر حوادث زندگی پدید آورد. همچنین می‌تواند منشأ آرامش و پایداری در مسیر بندگی و زمینه‌ساز دستیابی انسان به مراتب عالی ایمان، معرفت، و عبودیت باشد.

باتوجه به اهمیت این موضوع، پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌های آینده، مقایسه‌ای میان دیدگاه نهج‌البلاغه درباره علل آزمون الهی و قرآن و سایر منابع اسلامی صورت گیرد، تا ابعاد بیشتری از این مفهوم روشن شود. همچنین، بررسی پیامدهای اجتماعی و روان‌شناختی باور به آزمون الهی می‌تواند زمینه‌ای برای درک بهتر تأثیرات این آموزه در جوامع دینی باشد.

فهرست منابع

- ۱ قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی.
- ۲ نهج‌البلاغه، ترجمه: محمد دشتی.
- ۳ نهج‌البلاغه با ترجمه فارسی روان، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی.
- ۴ ابن‌میثم بحرانی، میثم، شرح نهج‌البلاغه ابن‌میثم، ترجمه: محمدی مقدم و نوایی، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۵ اسماعیل‌زاده، محمد، «آزمایش الهی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام‌نور تهران، ۱۳۸۷ ه.ش.
- ۶ پشوتن، الهام، «فلسفه آزمایش و ابتلا از دیدگاه امام علی (ع)»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته معارف نهج‌البلاغه دانشکده معارف قرآنی اصفهان، ۱۳۹۰ ه.ش.
- ۷ جعفری تبریزی، محمدتقی، ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ هفتم، ۱۳۷۶ ه.ش.
- ۸ حسین‌زاده، علی‌محمد؛ بهروز، محمدرضا، «ابتلا و آزمایش الهی»، کلام اسلامی، شماره ۴۶، ۱۳۸۲ ه.ش.
- ۹ خمینی، روح‌الله، شرح چهل حدیث، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ بیست و چهارم، ۱۳۸۰ ه.ش.
- ۱۰ سبحانی تبریزی، جعفر، دانشنامه کلام اسلامی، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۳۹۰ ه.ش.

- ۱۱ کرم رازی، بهرام، «بررسی نقش و جایگاه آزمایش‌های الهی در تربیت انسان بر مبنای قرآن و نهج‌البلاغه»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد گروه تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۱۲ کلینی، محمد، اصول کافی، ترجمه: حاج سید جواد مصطفوی، تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۹ هـ.ش.
- ۱۳ مصطفوی، سید جواد، «معرفی نهج‌البلاغه»، مجله مشکات، شماره ۱، پاییز ۱۳۶۱ هـ.ش.
- ۱۴ مطهری، مرتضی، بیست گفتار، تهران: صدرا، چاپ چهل و سوم، ۱۳۹۵ هـ.ش.
- ۱۵ معلوف، لویس، المنجد، ترجمه: محمد بندر ریگی، تهران: انتشارات ایران، چاپ ششم، ۱۳۸۶ هـ.ش.
- ۱۶ معین، محمد، فرهنگ معین یک‌جلدی، تهران: انتشارات راه رشد، چاپ دوم، ۱۳۸۵ هـ.ش.
- ۱۷ مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۸۶ هـ.ش.
- ۱۸ _____، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ هـ.ش.
- ۱۹ همتیان، میثم، «ابتلا و امتحان الهی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته الهیات دانشکده علوم انسانی دانشگاه ملایر، ۱۳۹۷ هـ.ش.
- ۲۰ ابن‌منظور، محمد، لسان العرب، بیروت: دار صادر، بی‌تا.
- ۲۱ راغب اصفهانی، حسین، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۴۰۴ هـ.ق.
- ۲۲ مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ هـ.ق.
- ۲۳ مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات قران الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۸ هـ.ش.
- ۲۴ مصطفی، ابراهیم و دیگران، المعجم الوسیط، ترکیه - استانبول: دارالدعوه، چاپ یکم، ۱۳۶۸ هـ.ش.
- ۲۵ موسسه دائره المعارف الفقه الاسلامی، الموسوعه الفقہیہ، کویت: دولة الكويت، وزارة الأوقاف و الشؤون الاسلامیة، ۱۴۱۴ هـ.ق.